

# Közlemények

---

TRÓCSÁNYI ZSOLT

## Rendi gazdaságpolitikai tervezetek Erdélyben (1711–1761)

E tanulmányunkban a 18. századi Erdély történetének egy eddig feltáratlan aspektusát vizsgáljuk: a rendi gazdaságpolitikai koncepciók történetét. Úgy hisszük: e kérdés tisztázására szükség van. A 18. század első feléből-közepéről indult szálak vezetnek az 1790-es évekhez, s onnan tovább a reformkorhoz. Vizsgálódásaink eredményei pedig, reméljük, módosítani fogják azt a képet, amelyben a rendek mint kizárólagosan inaktív vagy konzervatív tényezők jelennek meg.

\*

A gazdaságpolitika egészét illetően a rendek tevékenysége 1711 és 1750 közt egy nagyobb akcióban merül ki – minthogy azonban a Habsburg-kormányzatnak *egyetlen* átfogó gazdaságpolitikai kezdeményezése sincs e korban Erdélyben, még ezzel is rendi fölényt konstatálhatunk. Az 1724 eleji országgyűlés arról panaszkodik az uralkodónak, hogy az ország adója kimegy az országból, helyette viszont semmit nem kapnak; a következmények aggasztóak lehetnek. A következő év április–májusában tartott országgyűlés pedig átfogó gazdaságpolitikai tervezetet dolgoz ki; szerzője vagy legalábbis egybeszerkesztője Sándor Gergely ítélmester, jelentős jogász-egyéniség. A munkálat abból a tényből indul ki, hogy Erdélyben rendkívüli pénzsűke uralkodik. A pénzforgalom akadályai közül első helyen a külkereskedelem passzivitását említi: Erdélynek a marhán kívül nincs terméke, amelyre a szomszéd országoknak szüksége lenne, Erdély viszont a föld termékein, a nép ruházatán, más közhasználatú, olcsóbb iparcikkeken kívül majdnem mindent külföldről hoz be. De a pénzforgalom akadályát látja abban is, hogy a mezőgazdasági cikkek ára alacsony, az iparcikké magas; hogy a kincstári jövedelmek hasznát nem a haza fiai látják; hogy a hadiadóba befolyt összeg nem cirkulál kellően az országban; hogy a népet terheli az országutakon járók tartása, s hogy végül a szomszéd román fejedelemségekben a pénz értéke magasabb, mint Erdélyben (itt az okfejtés logikája megtörik, az operatum szerint ti. az áru ezekbe vándorol, s a pénz nem tér vissza Erdélybe). A megoldási javaslatok közül azok emelendők ki, amelyekből védvámrendszer képe bontakozik ki: az Erdélyben bőven termő áruk (bor, gabona [!], marha) behozatala a román fejedelemségekből s más szomszédországokból eltiltandó, a külföldről behozott áruk értéke a belföldiekéhez igazítandó. A javaslat kormányzati eszközökkel fejleszteni az ipart; olyan mesteremberek behívását is jónak tartaná, akik iparosokat neveljenek. Szabályoztatná a ruházatkodást is (fejedelmi kori előzmények hatására is, de feltehetően a munkálatot kidolgozó bizottság száz tagjainak javaslatára is), eltiltaná azt, hogy valaki

külföldről helyzetéhez képest drága ruhát hozasson be, egyáltalán visszaszorítaná a luxust. A pénznek a román fejedelemségekbe való kiáramlását értékének az ottanival azonos mértékre emelésével akadályozná meg; egyáltalán helyesnek látná az arany- és ezüstpénznek a király erdélyi szükségleteire fordítását. Megszüntetné a katonai discretiókat és az országutak melletti helységek utastartási kötelezettségét. Feleleveníti a régi rendi követelést: a só legyen szabad kereskedés tárgya. A merkantilizmus gondolatvilágában (aktív külkereskedelmi mérleg, védvámok, mesteremberek betelepítése) mozgó tervezet ez, nem kevés naivitással; de koncepció, az egyetlen, amivel ebben a korszakban találkozunk. Javaslati megvalósítására nem kerül sor, feledésbe azonban nem megy; 1735-ben a rendek hivatkoznak rá, s a Guberniumhoz intézett feliratukban némi módosítással felelevenítik a védvámrendszer gondolatát (a gabona, bor és állatok beviteli vámja eltörölendő, más áruk beviteli vámja maradjon az újonnan megállapított magas szinten, az erdélyi állat- és más árukivitel vámja viszont leszállítandó). Az 1750-es–60-as évek rendi gazdaságpolitikai elképzeléseiben is találkozunk a Sándor-operatum bizonyos elemeivel.

\*

Újabb rendi gazdaságpolitikai koncepciókkal (sorozatosan) az 1751 és 1761 közti időszakban találkozunk.

Az első s egyben legfontosabb ilyen tervezetet az 1751 tavaszi országgyűlésen dolgozza ki egy rendi bizottság, Teleki László (a magyarországi, gyömrői Teleki-ág alapítója) elnökletével. Rajta kívül csak Samuel Dobosi neve ismertebb a bizottság tagjai közül: gazdag kereskedő, tagja a Seeberg-bizottságnak is. Az 1751-i operatumot elsősorban kettejük, a művelt és elismert képességű arisztokrata és a sikeres, tág látókörű polgár művének kell tekintenünk.

Az 1751-i rendi bizottságnak, akárcsak 1725-i elődjének, a pénzforgalom növelésére kell tervezetet kidolgoznia. Feladatát a lehető legszélesebben fogja meg. A népesség csekély voltát is a pénzhiány okának látja; orvoslásul telepítést lát szükségesnek (a nemesi előjogok sérelme nélkül). A mezőgazdaság fejlesztésére tett javaslatait, jellemzően, az állattenyésztésiekkel kezdi.

A szarvasmarhatenyésztést tenyészbikáknak Magyarországról való behozatalával, gondosabb borjúneveléssel és tehéntartással (istállózás), helyes sóadagolással lendítené fel, s azzal, hogy eltiltaná a román fejedelemségekből való marhabehozatait (nyilván a marhakereskedőket akarva így arra kényszeríteni, hogy Erdélyben vásárolják fel a Birodalom nyugati részébe hajtandó marhát).

Lótenyésztési javaslati: közös méntartás, gondos nevelés (a csikókat csak 5 éves korukban fogják munkára, úgy kell őket nevelni, hogy ne csak erősek, hanem bátrak is legyenek, hátszlónak is megfeleljenek).

A juhtenyésztés fejlesztésére külföldi kosokat hozatna be. Szigorú rendelkezéssel biztosítaná, hogy csak mosott, tisztított gyapjú kerülhessen eladásra.

Itt foglalkozik a tejtermékek kérdésével is. Minthogy Erdély egyes részein kiváló minőségű sajtot tudnak készíteni – fejtegetik a tervezet szerzői –, de nem ismerik a

sajtnak Hollandiában és Svájcban szokásos tartósítási módját, a tartósításhoz értő szakembereket kell Erdélybe csábítani.

A sertésenyésztés fejlesztését részben a (nagyarányú) havasalföldi sertésimport eltiltása szolgálná (Erdély makkos erdői a tervezet szerint elegendő sertést táplálhatnának), másrészt a hízlalás korszerűsítése: a kukorica felhasználása erre.

Méhészeti javaslatok: műveltebb európai országok módjára mézbő virágú fákat s más növényeket kell ültetni, vigyázni kell, hogy a méhek ne szálljanak a rájuk mérgező hatású dohányültetvényekre, a méz elvételekor nem kell elpusztítani őket; mindehhez méhtenyésztési szakembereket is kell Erdélybe hozni.

A tervezet szerzőinek figyelme kiterjed a selyemhernyótenyésztésre is. Elképzeléseik mértéktartóak. Erdélyben – írják – legfeljebb idővel lehet majd selyemmanufaktúrát létrehozni, elegendő lenne hát annyi selymet termelni, amennyi az ausztriai manufaktúráknak szükséges. Rendelkezéseket sürgetnek a fehér eperfa ültetésére, selyemhernyótenyésztési szakembereket hozatnának Erdélybe.

A tervezet földművelési reformjavaslatok során első helyen a gabonatermelésről szól. Szabott gabonaárakat léptetne életbe a nagy ingadozások megakadályozására. A jobbágyokat kényszerintézkedésekkel is igaerejük jobb kihasználására bírná. Angol és német mintára magtárakat létesítene minden törvényhatóságban és városban az ínség megakadályozására. Eltiltaná a kukorica őrlését, csak disznóhízlalásra használtatná fel a tengerit. A bortermelés javítását az elsősorban a román fejedelemségekből Erdélybe irányuló borbehozatal eltiltásával kezdené, de a bor kezelésén is változtatna: száraz, jól fedett borospincéket építtetne, a beérett (2–3 éves) bort tiszta, kifüstölt hordókba fejténé át, hogy sepreje ne maradjon. Belföldi nyersanyagból főzetne pálinkát a behozatal kiküszöbölésére. A kender- és lentermesztés fellendítésére Sziléziából, Svájcból és Szászországból hozatna be szakembereket, akik az erdélyieket kiképeznék. Részletesen ismerteti a dohányfeldolgozás külföldi módját. Még a gyógynövények bőségéről is szót ejt, fájjalja, hogy feldolgozásukhoz nincsenek megfelelő szakemberek.

Szól az operatum Erdély ásványkincseiről is; még a kőolajelőfordulásokról is tud. A föld méhe kincseinek jobb kihasználására is külföldi szakemberek behozatalát tartaná szükségesnek. Említést tesz Erdély csodálatos bőségben előforduló ásványvizeiről; ezekből gyógyások kivonását javasolja.

Több szakaszban tárgyalják a szerzők Erdély iparát. A kézművesipar fellendítésére szükségesnek látnák a mezőgazdasági és ipari tevékenységnek bizonyos átállási idő után teljes szétválasztását: a városi kézművesek ne foglalkozzanak földműveléssel, a parasztnépnek eltiltandó az iparüzés. Megkönnyítenék a céhbe való felvétel bizonyos feltételeit, egyben azonban kötelezővé tennék a 3 külföldi vándorévet a legényeknek (a szászoknak Németországban, a magyaroknak és székelyeknek Magyarországon), előnyök sorát biztosítva a külföldön vándoroltaknak. Taxatív felsorolást ad a terv azokról az iparágakról, amelyek művelőiből Erdélyben hiány van, ill. akiknek jobb képzésre volna szükségük, az utóbbi kategória egyes ágaiban is (kőművesek, kőfaragók, órásk, papírhengerlők) jónak látna külföldiek Erdélybe hozatalát.

Külön foglalkozik a tervezet a manufaktúrák létesítésével. Abból indul ki, hogy egyrészt Erdélyben csak néhány manufaktúra van, de ezek is jelentéktelenek, másrészt a két román fejedelemség 200 000 Frt-nál többet ad ki a lipcei vásáron. Ennek az összegnek jórészt Erdélybe lehetne terelni manufaktúrák létrehozásával. Elsősorban a

textiliparban látná szükségesnek manufaktúrák létesítését. A posztógyártás területén gyapjútisztító, -lágító, -festő, -nyomó szakemberek behozatalát tartaná szükségesnek, erdélyi szakembergárda kiképzésére is. Külföldi szakemberekkel emeltetné megfelelő nivóra a szebeni és brassai rázsa- és barchetgyártást is. A gyártott posztóból a tervezet szerint csak a 7 Erdélyben telelő ezred évi 36 000 Ft értékben vehetne át, a posztógyártás egész haszna pedig évi 100 000 Ft-ra lenne növelhető, s évi 40 000 Ft lenne az országban tartható. Lenfonódák létesítését is javasolja; termelésüket itt is részben a katonaság fogyasztására alapozná (évi 20 000 Ft vásárlás), részben az import csökkentésére (évi 30 000 Ft), de még a román fejedelemségeket és Magyarország egy részét is elvonná így a lipcsei vásártól. Pamutkikészítő üzemek létesítését szintén elsősorban a havasalföldi-moldvai piacra alapítaná; a manufaktúrák létrehozását külföldi szakemberekkel oldaná meg. Jó taktikai érzékkel arra is ügyelne; ily üzem létesítése nem károsítaná-e az ausztriai pamutipart? A Kommerzdirektoriummal kéne megvitatni e kérdést – véli. Gazdaságpolitikai megfontolásai vannak az erdélyi vasipar fejlesztésénél is: nem csökkenteni-e ez majd az uralkodónak a stájerországi kohászatból származó hasznát? Végül is azonban úgy látja, hogy a kincstár nem károsodnék ezzel, hisz az erdélyi vasipar termékei eladhatók a román fejedelemségekben is. A kőedénygyártás esetében a tervezet hangsúlyozza: nem porcelánt kell gyártani (előállítás drága volna), hanem kőedényt, de a hazai gyártás kiszoríthatná a behozatalt, egyben pedig megszűnhetne az a káros, a pénzforgalmat akadályozó szokás, hogy Erdélyben minden pénzt edényekbe fektetnek.

A bizottság ti. nemcsak itt, hanem a tervezet külön szakaszaiban is igen élesen fellép a luxus ellen. A ruházati luxuscikkek behozatalát korlátozná, az élvezeti cikkeket pedig (a fűszerek kivételével) eltiltaná. De, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba hozása érdekében, azonnal eltiltaná az olyan áruk behozatalát is, amelyeket Erdélyben megfelelő mennyiségben és a külföldivel azonos minőségben gyártanak (ügyelni kívánva arra, hogy ezzel ne sértsék meg a Habsburg–török békeszerződés határozmányait). Türelmi időt engedélyezne az olyan cikkek behozatalára, amelyeket Erdélyben egyelőre nem gyártanak megfelelő mennyiségben és minőségben addig, míg az erdélyi gyártás fel nem zárkózik. Csak az Erdélyben nem előállítható, de szükséges áruk behozatalát engedélyezné feltételek nélkül. Ily módon évente 2–300 000 Frtnak az országban tartását reméli. Az iparcikkek kivitelében pedig elsősorban a két román fejedelemségre és Magyarországra kíván orientálódni. Szabályozná a rendelet a kereskedők működését is. Számukat az ország szükségleteihez szabná, tőkájüket bejelentetné velük, hogy ne csempészhessék ki, az idegen kereskedőket a nagybani eladásra korlátozná, s arra, hogy az örökös tartományokban szerezzék be áruikat. Ahhoz azonban, hogy ezeket Bécshez lehessen édesgetni, ott elsősorban megfelelő minőségű árucikkekről kell gondoskodni (gyakori ti. a panasz, hogy a bécsi áru gyengébb, de drágább a lipcseinél). A vámpolitikában pedig a tervezet a Magyarország és Erdély közti vámoknak eltörlését javasolja.

A tervezetben foglaltak végrehajtására kidolgozói pénzalap létrehozását javasolják, továbbá kereskedelmi bizottságét (Commissio Commercialis). Engedélyezni kellene s mentességekkel kéne támogatni a manufaktúrák létesítéséhez és egyáltalán az ipar fejlesztéséhez szükséges szakemberek Erdélybe telepítését. Szükséges az utak kijavítása, a hitelügy rendezése (gondoljunk csak a szász székek eladósodására).

Ez hát a Teleki–Dobosi terv, az 1711 és 1790 közti erdélyi rendiség legnagyobb gazdaságpolitikai produktuma (s talán egészében véve is legértékesebb politikai terméke).

Alapkonceptiója merkantilista: népességfejlesztés, kiegyensúlyozott – ha nem is aktív – külkereskedelmi mérleg, a behozatal korlátozásai. De több is már ennél. Modernebb módszereket sürget a mezőgazdasági termelésben (fajtajavítás, istállózás, jobb takarmányozás és nevelés, korszerűbb terményfeldolgozás), új mezőgazdasági kultúra (selyemhernyótenyésztés) behozatalát sürgeti. Az ipar egyes ágaiban manufaktúrák létrehozását javasolja. S minden szükséges vonatkozásban hangsúlyozza külföldi szakemberek behozatala és a hazai szakemberképzés szükségességét. A koncepció értéke azonban még szembe-tűnőbb, ha arra gondolunk, hogy a Habsburg-gazdaságpolitika 2–3 évtizeddel később fogott hozzá Erdélyben a tervezet azon javaslatainak végrehajtásához, amelyekhez egyáltalán hozzáfogott. A *Commissio Commercialis* mint kormányhatósági, guberniumi bizottság 1769-ben jött létre, a mezőgazdaságban ugyanakkortájt jelenik meg új kultúrák (burgonyatermelés stb.) kormányhatósági támogatása, a selyemhernyótenyésztés II. József alatt kezdődik meg Erdélyben, II. József törli el a Magyarország és Erdély közti vámvonalat. A tervezet kidolgozói, koncepciójuk egy részével a történeti előzményekhez (1725, 1735) tapadva, merészebb gondolataikkal évtizedekkel előzték meg korukat. Tervük bukása szinte törvényszerű volt.

A tervezet elvetésének kényelmetlen feladatától az erdélyi rendek konzervatív többsége jórészt megkímélte a Birodalom központi kormányzatát. Az operatum ti. az 1751 őszi országgyűlésen felülvizsgálatra került, s az ezt végző bizottság, egyfajta „realizmus” sanyarú álarcában, sorra vetette vissza Telekiék javaslatait. Az ország gazdaságainak bajait nem a hanyagságban, képzetlenségben, luxusban látta, hanem a megfelelő természeti adottságok hiányában. Ami az állattenyésztést illeti, nem a *marhatermesztés* javítását tartotta fontosnak, hanem a *marhakereskedelmét*. A lótenyésztési javaslatokra röviden nemet mondott, nem tartotta tanácsosnak kísérletezni a juhtenyésztés terén, feleslegesnek látta a holland és pármái minták követését a tejfeldolgozásban, a külföldi méhtenyésztő szakemberek behozatalát, a selyemhernyótenyésztést az építőanyaghiányra [!] hivatkozva ellenezte, a borb behozatal eltiltását azzal, hogy Erdély csak nagy ritkán szorul havasalföldi-moldvai borb behozatalokra (ami nem volt igaz). Nem várt sok pénzügyi eredményt a dohány behozatalának tilalmától, a Teleki–Dobosi-tervnek a gyógynövényekre vonatkozó javaslatát pedig egyenesen károsnak tartotta. A tervezet agrárprogramjából csak a kender- és lentermelésre vonatkozókat akceptálta, s látható rosszhiszeműséggel javasolta: ám próbáljuk ki a havasalföldi sertésbehozatal eltiltását, s ha az Erdélyben nevelt sertések elégségesek lesznek a fogyasztás számára, a tilalom fenntartható. Az ásványkincsek tekintetében arra hivatkozott, hogy királyi felségjog e tekintetben rendelkezni, s egyébként is nemet mondott a javaslatra (azon tán nem is csodálkozunk, hogy a kőolajról elmondottakon még el is gúnyolódott), a gyógyforrások kihasználásában sem látott anyagi hasznot. Végrehajthatatlannak tartotta a Teleki-bizottságnak a kézművesekre vonatkozó javaslatait, a posztómanufaktúrák számára csak az erdélyi katonaságban látott vásárlót, a román fejedelemségekben nem, húzódozott a pamutkikészítő- és vasfeldolgozó-manufaktúráktól. Kifejezetten szükségtelennek tartotta a kőedénygyártás fejlesztését. Csak azt nem helytelenítette, hogy lentermelési és -kikészítési szakembereket hozzanak Erdélybe – csak legyen, aki hozza. A luxus korlátozását nem tartotta hatáskörébe vágónak vagy szükségesnek. Állást foglalt a behozatali tilalmak, a kereskedelmi alap létrehozása ellen. Összegezéssül, mintegy ellenjavaslatként, a következőket ajánlotta: a sókereskedelem felszabadítandó, a kiviteli vám csökkentendő, az Erdélyben állomásozó

ezredek ottani posztót s más ott beszerezhető felszerelési tárgyakat vásároljanak, a gabonát a magazinok bő és szűk termés idején egyaránt regulamentális áron vegyék, a pénz értékét növelni kell, a monopóliumok eltöröndök, az Erdélyben külföldi árukat eladó kereskedők szerezzenek be erdélyi árukat is.

A Ministerialkonferenznek ezek után nem volt sok dolga a tervezettel. Úgy gondolta, hogy azt meg kell vitatni a Hofkommerzkolleggal, ennek a tárgyalásnak azonban nincs nyoma. A manufaktúrák fejlesztésére és felügyeletére gazdasági bizottság létrehozását javasolta, tagjai közt legalább 2 guberniumi tanácsossal – a bizottság feladatának azonban elsősorban annak elérést tartotta, hogy az Erdélyben állomásozó ezredek számára gyártott „kisebb katonai ruházati darabokat” jó minőségben készítsék. A bizottság (az 5 nagyobb szász város és Kolozsvár képviselőiből) létre is jött, tagjai közt ott volt Dobosi is, elnökletét pedig Teleki László látta el; tevékenységének eredményeiből egy 1754-i operatum ismeretes az erdélyi textilipar és nyersanyagtermelői helyzetéről. Ez a „második Teleki–Dobosi-terv” aránytalanul kisebb spektrumot fog át az elsőnél, a javaslatában is bátortalanabb. Fenntartja a fajtanemesítés követelését a juhtenyésztésben, egyenesen a gyapotbehozatal feleslegessé tételére fejlesztené a lentermelést, de már eléggé rezignált az erdélyi posztó havasalföldi eladása kérdésében, még inkább a magyarországi piac megtartását illetően. Ruházkodási rendszabályokkal is védekezne a külföldi posztó versenye ellen. Csak a szűrposztó magyarországi piacát látja biztosítva. Marad a textilipar főfogyasztójának az Erdélyben állomásozó katonaság. Mária Terézia pedig a javaslatra 1755-ben adott döntésében még a kisebb katonai ruházati darabok erdélyi gyártását is elveti (az egyenruházat alap-darabjainak erdélyi előállítását korábban sem engedélyezte).

A rendek még egyszer szóhoz jutnak a gazdaságpolitika egésze kérdésében: 1761-ben, 1790/91 előtt az utolsó olyan erdélyi országgyűlésen, amely érdemi tevékenységet folytat. (1781-ben van Erdélyben egy rövid országgyűlés, ez azonban csak a hűségeskü letételére szolgál.) Itt a királyi előterjesztések teszik a rendek feladatává a tanácskozást a commercium előmozdításáról.

Az első rendi tervezet nem ismeretes, csak az, hogy Buccow, az országgyűlés királyi biztosa nyomására a Gubernium visszaveti azzal, hogy ez nem felel meg a királynő intencióinak. Buccow maga akarja a tervezetet kidolgozó bizottságot irányítani, ezt azonban a rendek nagy nehezen kivédik. Így azonban olyan kompromisszum kell hogy létrejöjjön, hogy az újabb tervezetet kidolgozó bizottság elnöke Bajtay katolikus püspök, Grassalkovich Antal magyar kamaraelnök nevelt fia, II. József egyik nevelője legyen, a bizottság tagjai közt pedig helyet foglal Bethlen Miklós (a kancellár Bethlen Gábor öccse) és Seeberg. Bajtay maga dolgozza ki az új tervezet alapvonalait. Három eszközt lát a kereskedelem előmozdítására: az utak javítását és építését, a folyók hajózhatóvá tételét s végül pénzalap létesítését. Az út- és vízépítéssel kapcsolatban könnyebben kialakul a bizottság álláspontja: az adózó nép állítson ki napszámosokat és szekereket közmunkára ecélra. A pénzalap létrehozásának eszközeiről nehezebben születik meg az egyetértés: szolgáljon erre a dohánymonopólium (addig álljon fenn, míg a kereskedelem erőre nem kap), egyfajta okmány-illeték bizonyos bírósági kiadmányok után – s végül pótdadó az idegen kereskedőkre (a védett helyzetű török alattvalók kivételével). Kialakul az útépítések, ill. -javítások terve is (erős Szeben–Brassó-centrikussággal; Kolozsvár már eléggé perifériaként kezelt, Szamosújvár és Erzsébetváros mintha nem léteznének a bizottság számára), s némi viták után a folyószabályozásé is: a Maros Bogáttól lefelé szabályozandó,

az Olt Alsórákostól, a Szamos szabályozásának csak elvi szükségességét szögezi le a bizottság. Ez hát az erdélyi rendek Buccow számára is megfelelő képviselőinek gazdaságpolitikai koncepciója – a visszaesés 1751-gyel szemben meghökkentő. Ezt a tervet fogadja el (Buccow újabb erőszakos beavatkozására) az országgyűlés, hogy aztán feledésbe is merüljön.

A Sándor-terv előzményeit, magát a tervezetet és 1735-i utóregzéseit ld.: MOL – Erdélyi Udvari Kancellária Lt.-a: Acta Generalia 1724: 24.; 1725: 16; 1735: 87. Az 1751 tavaszi gazdaságpolitikai terv: uo. 1751: 290; felülvizsgálata az 1751 őszi diétán: uo. A Ministerialkonferenz állásfoglalása: uo. 1752: 180. Az 1754-i tervezet és sorsa: uo. 1755: 172. Az 1761-i tervezet: MOL – Erdélyi Orsz. Kormányhatósági Lt.-ak: Diaetalia: 1761-i országgyűlési jegyzőkönyv.